

سرتیپ میرزا نظام‌الدین خان نظام‌الممالک

(گمگشته‌ای در تاریخ رجال دولتی و فرهنگی عصر قاجار)

نیایش پورحسن

چکیده:

«میرزا نظام‌الدین خان نظام‌الممالک» از جمله رجال نیک‌نام، جدی و تحصیل‌کرده ایرانی در دوره قاجار است که شوربختانه تاکنون هیچ شرح‌حوالی از زندگانی و خدماتش در کتب رجال‌شناسی و تذکره‌های ایرانی درج نشده است. وی علی‌رغم آنکه در سال‌های جوانی مشاغل و سمت‌های مهمی نظیر: «معلمی در مدرسه دارالفنون»، «مدیریت مدرسه مظفریه رشت»، «مدیریت تمام مدارس گیلان» و «ریاست تفتیش تذکره بنادر خلیج فارس و بندر محمره» عهده‌دار بود، اما به‌جهت سانه‌های دلخراش از ادامه خدمات و فعالیت‌های اجتماعی و فرهنگی‌اش بازماند. از این رو نام و فعالیت‌هایش در تاریخ رجال قاجار به محاق فراموشی سپرده شد. مقاله حاضر سعی دارد که با استناد به برخی از مدارک تازه‌یاب گوشه‌ای از زندگانی این گمشده ناکام در عصر قاجار را واکاوی کند.

کلیدواژه‌ها

عصر قاجار، مدرسه دارالفنون، رجال دولتی و فرهنگی.

آرشیو ملی، سال چهارم، شماره اول، بهار ۱۳۹۷، شماره پیاپی ۱۳؛ صص: ۱۰۲-۱۱۵

سرتیپ میرزا نظام الدین خان نظام الممالک

(گمگشته‌ای در تاریخ رجال دولتی و فرهنگی عصر قاجار)

نیایش پورحسن^۱

مقدمه:

میرزا نظام، فرزند ارشد میرزا علی اکبرخان مزین الدوله نقاشباشی، در حدود سال ۱۲۸۹ق. در تهران دیده به جهان گشود.

وی تحصیلات خود را در مدرسه دارالفنون تهران در رشته پیاده نظام آغاز کرد و در سلام مدرسه مبارکه دارالفنون که به تاریخ یکشنبه ۳ ربیع‌الثانی ۱۳۰۵ق. به عمل آمد، به اخذ نشان مس قطعه و انعام پنج تومان سرافراز شد (روزنامه ایران، ۲۶ ربیع‌الثانی ۱۳۰۵ق.). میرزانظام پس از اتمام تحصیلات خود در دارالفنون، در حدود سال ۱۳۰۶ق. با حمایت پدر بزرگوارش برای ادامه تحصیل به فرانسه رهسپار شد. او در فرانسه در رشته مهندسی و نظامی به تحصیل پرداخت و سرانجام از دانشگاه اکل پلی تکنیک^۲ پاریس و همچنین تعلیمات نظامی از دانشگاه جنگ پاریس فارغ‌التحصیل شد (مصاحبه با دکتر مهرداد مزین).

میرزا نظام، پس از پنج‌سال اقامت در فرانسه، و دریافت نشان «برگ خرماي آکادمی فرانسه»^۳ در اواخر سلطنت «ناصرالدین‌شاه» به ایران مراجعت کرد.

وی در بدو ورودش به ایران در سال ۱۳۱۱ق. به دریافت لقب و خطاب «خانی» مفتخر شد (مصاحبه با دکتر مهرداد مزین)^۴ و از همان سال در وزارت علوم با سمت معلمی ریاضی مدرسه دارالفنون شروع به فعالیت کرد.

از آنجا که بنا به نوشته میرزا محمدحسن خان اعتمادالسلطنه (وزیر انطباعات عصر ناصری)

۱. پژوهشگر و عضو کانون نویسندگان و منتقدان خانه تناتر ایران.

pourhassanniayesh@gmail.com
2. Ecol Polytechnique

۳. همچنین در تصاویر باقی مانده از میرزانظام، این نشان روی سینه وی دیده می‌شود.

۴. در سالنامه ۱۳۱۱ق. (ص ۴۲) از وی به‌عنوان «میرزا نظام‌خان» یاد شده است.

مدرسه دارالفنون مدرسه‌ای نظامی قلمداد می‌شد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷، ص ۲۰۴۲)، لذا میرزا نظام‌خان نیز از همان آغاز ورودش در وزارت علوم با درجه سرهنگی و با سمت معلم ریاضی در مدرسه مبارکه دارالفنون استخدام و به تدریس پرداخت (سالنامه ۱۳۱۴ق، ص ۴۷).

فعالیت‌های تدریس میرزا نظام‌خان، در دارالفنون تا سال ۱۳۱۷ق. بیشتر به طول نیانجامید و وی در اوایل همان سال به‌عنوان یکی از صاحب‌منصبان و اعضای وزارت علوم به محمودولی‌خان تنکابنی نصرالسلطنه (حکمران ایالت گیلان)^۱ معرفی شد و از این رو عازم شهر رشت شد (سالنامه ۱۳۱۷ق، ص ۴۶).

سندی به خط مشیرالملک (وزیر امور خارجه ایران)^۲ برای معرفی میرزانظام‌خان به نصرالسلطنه و ایالت گیلان در تاریخ ۲ ربیع‌الثانی ۱۳۱۷ق. در دست می‌باشد که حاکی از شایستگی میرزا نظام‌خان در آن تاریخ بوده است.

سواد کاغذ وزارت امور خارجه به ایالت گیلان

معمدالسلطان میرزا نظام‌خان پسر جناب میرزاعلی‌اکبرخان مزین‌الدوله که معروف خدمت جناب اجل عالی دام اقباله و مراتب خدمات محوله است، البته تا به حال جوهر ذاتی خود را بروز داده و به حقیقه احوال او برخورده‌اید.

مشارالیه جوان نجیب قابل باکفایتی است و در یکی فطرت لایق آن است که به مرحمت‌های معنویه جناب اجل عالی مخصوص و ممتاز باشد.

اگرچه مشارالیه با حسن امانت و قابلیت وافر وی که دارد و جلب توجهات فعلی جنابعالی را خواهد کرد، ولی نظر به میل قلبی که نسبت به او دارم، این مختصر را مصدع شدم ... مشیرالملک (استادوخ، کارتن ۱۲، پرونده ۴، سند ۱۹).

میرزا نظام‌خان در رشت با همکاری نصرالسلطنه تنکابنی به تأسیس نخستین مدرسه سبک جدید، عالی و منظم شهر رشت به‌نام شرافت در تاریخ یکشنبه ۱۷ شوال ۱۳۱۷ق. همت گماشت، و در کمال سختی، تلاش‌های بی‌وقفه و سنگ‌اندازی‌های فراوان تا سال ۱۳۲۵ق. به مدیریت و اداره آن مدرسه نیز به فعالیت پرداخت.

گفتنی است که در تعدادی از منابع، مؤسس این مدرسه را صرفاً میرزا نظام (فخرایی، ۱۳۵۲، ص ۵۱) ذکر کرده‌اند. حال آنکه در تعدادی از منابع دیگر میرزا نظام‌خان را تنها مدیر و معلم اول این مدرسه درج کرده‌اند (بعضی از مدارس قدیم ایران، ۱۳۳۲، ص ۶۳۸). اما محققاً تلاش‌ها و همکاری‌های توأمان نصرالسلطنه و میرزانظام مسبب تأسیس، دوام و پیشرفت این مدرسه در عصر مظفری شد. چنانچه روزنامه اطلاع در این خصوص چنین نوشته است: «مدرسه مظفریه شرافت مدتی است به همت جناب مستطاب اجل نصرالسلطنه امیر اکرم والی

۱. «محمودولی‌خان تنکابنی» پسر «حبیب‌الله‌خان تنکابنی» و نوه «ولی‌خان تنکابنی» است که در سال ۱۲۶۳ق. متولد و در سال ۱۳۰۵ق. به «نصرالسلطنه» ملقب شد. وی از سال ۱۳۱۷ق. تا ۱۳۲۱ق. حاکم گیلان بود و در سال ۱۳۲۳ق. به سمت وزیر تلگراف منصوب و به لقب «سپهدار اعظم» ملقب شد. وی پس از فتح تهران در جمادی‌الثانی ۱۳۲۷ق. وزیر جنگ؛ و از ذیقعدة همان سال تا رجب ۱۳۲۸ق. نیز رئیس‌الوزراء شد. کابینه او مجدداً از تاریخ ربیع‌الاول ۱۳۲۹ تا رجب ۱۳۲۹ق. تشکیل و وی با سمت رئیس‌الوزراء به خدمت پرداخت. چندی پس از روی کار آمدن «رضاخان» و تأسیس سلسله پهلوی، «محمودولی‌خان تنکابنی» در روز دوشنبه شهریور ۱۳۰۵خ. ساعت دو بعداز ظهر در خانه‌اش در منطقه زرگنده تهران با شلیک طپانچه به شقیقه خود به زندگی پرتلاطمش خاتمه داد. به: «چریل، ۱۳۶۹، ص ۹۰»، «روزنامه ادب، ۲۴ ذیحجه ۱۳۲۲ ق.، ص ۳۲۲»، «ستوده، ۱۳۸۸» مراجعه کنید.

۲. منظور میرزانصرالله‌خان مشیرالدوله (متولد حوالی سال ۱۲۶۱ق.) است که از سال ۱۳۱۶ق. تا ۱۳۲۴ق. با لقب مشیرالملک وزیر امور خارجه ایران بود.

گیلان و زحمات شبانه‌روزی جناب میرزا نظام‌خان رئیس مدرسه در رشت تأسیس و دایر شده است» (روزنامه اطلاع، ۹ رجب ۱۳۱۸ ق، ص ۳)¹.

این مدرسه بنا به نوشته روزنامه تربیت ابتدا در جنب دیوانخانه در منزل جناب رفیع‌الملک دایر شد (روزنامه تربیت، ۲۱ شوال ۱۳۱۷ ق، ص ۱)، و بعد با جمع‌آوری اعانات مختلف، ساختمانی دو طبقه در سبزه‌میدان رشت بنا شد و مدرسه به آنجا منتقل گردید (میرفخرایی، ۱۳۵۵، ص ۳۳۵).

گزارش‌هایی از افتتاح این مدرسه و مدیر آن میرزا نظام‌خان موجود است که نخستین گزارش منتشرشده رسمی بدین قرار است:

افتتاح مدرسه مبارکه مظفریه شرافت در رشت

روز یکشنبه هفدهم ماه شوال این مدرسه مبارکه افتتاح شد و به موجب رقع‌های دعوت مخصوص عموم امراء و ارگان و اعظام و اعیان شهر حتی معتبرین اروپایی‌های مقيم رشت در ساعت معین در مدرسه حاضر شده، جشن افتتاح سعادت را زینت و رونقی به کمال دادند ... بعد از آن معتمدالسلطان میرزا نظام‌خان پسر جناب جلالت‌مآب عالی مزین‌الدوله از تربیت‌یافتگان مدرسه مبارکه دارالفنون که جوانی پاک‌دامن و ممتحن می‌باشد و به ریاست این مدرسه انتخاب و اختیار شده، خطابه مفصلی مشتمل بر مطالب عالی و معانی مناسب حال بیان نمود ... همه کس داند جناب جلالت‌مآب اجل عالی مزین‌الدوله میرزا‌علی‌اکبرخان نقاشباشی دام اجلاله سالیان دراز در مدرسه مبارکه دارالفنون سمت معلمی داشته و از افاضات جلیله ایشان عده کثیری از ابنای وطن مستفیض گشته و فرزند ارجمند چنین معلمی بزرگ عالم به دقایق و نکات کار علم و تعلیم و تعلم است و با آن معلومات که از سرچشمه عالی یعنی از پدر بزرگوار خود دریافت کرده، سخن‌های خوب و مضامین مرغوب می‌گوید و با قدم حقیقت راه تحقیق می‌پیمود، امید که در مستمعین آن اثر نماید که باید و شاید بر رونق و رواج بازار معرفت افزاید (روزنامه تربیت، ۲۱ شوال ۱۳۱۷ ق، ص ۱-۳).

شش‌ماه پس از افتتاح مدرسه شرافت رشت، روزنامه تربیت (۵ ربیع‌الثانی ۱۳۱۸ ق) گزارش دیگری راجع به مدیریت، زحمات و خدمات میرزا نظام‌خان برای این مدرسه نوشت که بدین قرار است:

مدیری این مدرسه نیز به عهده معتمدالسلطان میرزا نظام‌خان ولد ارجمند جناب مزین‌الدوله [است] که از تربیت‌یافتگان و اشخاص فارغ‌التحصیل و مصدق مدرسه دارالفنون و از هر حیث آراسته است ... در ترتیبات این مدرسه منتهای زحمت را کشیده و امیدواریم که این وطن‌دوستان و محبان معارف رشت وقت را غنیمت دانسته، نگذارند این اقدامات و زحمات هدر رود ... با وجود اینکه این شاگردان سه ماه پیش مشغول تحصیل می‌باشند ...

۱. گفتنی است که همین جمله عیناً یک هفته بعد در روزنامه «تربیت» (۱۷ رجب ۱۳۱۸ ق، ص ۱۷) نیز منتشر شده است.

واقعاً در این مدت قلیل در هیچ مدرسه دیده نشده است که اطفال خردسال به این خوبی از عهده خواندن و نوشتن هر مطلب بر می‌آیند و بعضی اطفال مبتدی چند روزه ملاحظه شد حروف تهجی را در کمال خوبی روی تخته می‌نویسند و می‌شناسند ...^۱.

جالب است که روزنامه اطلاع (۱۷ ربیع‌الثانی ۱۳۱۸ ق.، ص ۴) گزارش جالب دیگری راجع به میرزا نظام‌خان نوشته که بدین قرار است:

مدرسه شرافت که اکنون مدت هشت ماه است ... تأسیس و افتتاح شده است، در این دو-سه ماهه اخیر که از حسن مواظبت و مراقبت جناب میرزا نظام‌الدین‌خان رئیس و مدیر مدرسه شرافت کار آنجا به نوعی بالا گرفته که موجب حیرت عامه خلق گردیده است. اطفال و شاگردان خردسال در امتحانات عدیده و در دروس و علوم متنوعه از عربی و فارسی و فنون ریاضی و السنه خارجه از فرانسه و روسی و غیرها چنان از عهده جواب سؤالات و حل مسائل برآمده‌اند که هیچ‌کس را ترقب و تصور این درجه پیشرفت و ترقی حیرت‌انگیز نبوده است. بالجملة چنان کار این مدرسه اشتها یافته که مخصوصاً هر کس از اهالی خارجه و رجال معظم داخله از قبیل وزراء و امراء عظام دولت علیه که از دارالخلافه طهران به رشت می‌روند، فوراً به مدرسه شرافت برای مشاهده و اختیار ترقیات شاگردان آنجا می‌روند.

روزنامه اطلاع (اول شعبان ۱۳۱۸ ق.، ص ۴) در این زمینه چنین نوشته است: «شاگردان ... با اینکه مدتی نیست که مشغول تحصیل شده‌اند از حسن توجهات میرزا نظام‌خان مدیر مدرسه نوعی فرانسه و فارسی و روسی را دیکته کردند که مطلقاً غلط نداشتند و فوق‌العاده اسباب تعجب و تحسین حاضرین شد».

ابراهیم فخرایی نیز راجع به خدمات میرزا نظام‌خان در مدرسه شرافت رشت چنین اذعان کرده است: «مؤسس مدرسه "مظفریه" [رشت] میرزا نظام‌الدین‌خان، فرزند مزین‌الدوله نقاشباشی بود که اغلب شاگردان آن مدرسه پیران روشنفکر امروزیند» (فخرایی، ۱۳۵۲، ص ۵۱).^۲

روزنامه تربیت نیز خدمات توأمان میرزا نظام و نصرالسلطنه راجع به این مدرسه را چنین توصیف کرده است:

مدرسه مظفریه شرافت رشت ... اول مدرسه‌ای است در کمال نظم در رشت از همت عالی جناب مستطاب اجل معظم نصرالسلطنه امیراکرم افتتاح یافته [و...] مدرسه بسیار عالی و منظم [است] که در طهران مدرسه به این شکوه تاکنون مفتوح نگشته و لوازم تربیت یک‌صدوینجاه شاگرد از حیث میز و نیم‌تخت و فرش و پرده و معلم و کتاب مهیا [است] (روزنامه تربیت، ۵ ربیع‌الثانی ۱۳۱۸ ق.).

۱. گزارش دیگری از مدرسه شرافت رشت و خدمات آموزشی میرزا نظام‌خان در روزنامه معارف (۲۰ جمادی‌الثانی ۱۳۱۸ ق.، ص ۳ و ۴) موجود است.
۲. گفتنی است که مجله آموزش و پرورش (سال ۲۶، شماره ۱۰، مهرماه ۱۳۳۲، ص ۶۲۸) و به تبعیت از آن حسین محبوبی‌اردکانی در کتاب «تاریخ مؤسسات تمدنی جدید در ایران» (جلد ۱، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۰، ص ۳۸۱) مؤسس این مدرسه را نصرالسلطنه امیراکرم درج کرده‌اند.

روزنامه تربیت در مورخ ۱۴ رجب ۱۳۱۸ق. گزارشی دیگر از مدرسه شرافت رشت و میرزا نظام خان منتشر کرد که بدین قرار است:

بعد از آن [که] جناب میرزایوسف خان مؤدب الملک (از معلمین فاضل مدرسه مبارکه دارالفنون) که از سفر فرنگ مراجعت نموده ... و امور رشت را از کارهای مدرسه و اعمال حکومتی و غیرها به رأی والعین دیده ... عکسی از مدرسه شریفه مزبوره یعنی از هیئت مجموعه مدیر و معلم و متعلم و اجزاء با حضور سعادت ظهور جناب مستطاب معظم امیراکرم نصرالسلطنه دامت عوارفه و اجزای حکومت و چند نفر اروپایی و غیره به توسط معتمدالسلطان فخامت نشان میرزانظام خان (مدیر مدرسه مبارکه) دریافت نمود که آن هم آئینه صورت پاکیزه سیرت کار بود ... چون در کار مدرسه خبیر و بصیر است، همین که ترتیبات کار و سعی و اهتمام میرزانظام خان را تصدیق و تحسین نمود دیگر جای شک و تردید در صحت و خوبی عمل نیست. پس خوشا به حال مردم رشت که حکم تقدیر کلید دولت و اقبال و بهبودی حال و استقبال را به دست ایشان داده پس از این به جای مثل پیش خواهیم گفت اگر سعادت می خواهی برو گیلان.

گفتنی است بنا به گزارش روزنامه اطلاع (روزنامه اطلاع، ۲۳ رجب ۱۳۱۸ق، ص ۳)، عکسی گروهی از نصرالسلطنه و میرزا نظام خان با شاگردان این مدرسه انداخته شد و حتی در همان روز یکی از فرانسویان فرهنگی مقیم رشت به نام مسیو گارنیه یک سخنرانی مبسوطی قرائت کرد که در سخنرانی اش خدمات میرزا نظام خان را صراحتاً مسبب ترقی محصلان در مدت زمان اندک ستود. بنا به گزارش روزنامه معارف و روزنامه فارسی زبان برون مرزی ثریا (روزنامه معارف، ۲۰ جمادی الثانی ۱۳۱۸ق، ص ۳ و ۴ و روزنامه ثریا، ۱۷ رجب ۱۳۱۸ق، ص ۱۸-۱۷). نیز در همین روز شاهزاده محمود میرزا (از تربیت یافتگان مدرسه دارالفنون) به معیت عده ای از رجال و بزرگان و اجزای وزارت خارجه از این مدرسه بازدید به عمل آوردند و اقدامات توأمان نصرالسلطنه و میرزا نظام خان را مورد تکریم قرار دادند. روزنامه ایران (روزنامه ایران، ۲۰ رجب ۱۳۱۸ق، ص ۳) نیز در همین روز خبر پرداخت انعام به تمامی صاحب منصبان و شاگردان مدرسه را گزارش کرده است. میرزا نظام خان سه سال بعد از تأسیس و مدیریت مدرسه شرافت رشت در تاریخ ۱۳۲۰ق. بنا به سندی در روزنامه ایران (۲۲ ذیقعد ۱۳۲۰ق، ص ۲) به لقب «نظام الممالک» ملقب شد: «میرزا نظام خان رئیس مدرسه شرافت رشت به لقب نظام الممالک و یک قطعه نشان شیروخورشید خارجه از درجه دویم مفتخر و ممتاز گردید».

با برکناری نصرالسلطنه از حکومت گیلان در جمادی الثانی ۱۳۲۱ق. و انتخاب شاهزاده ابوالفضل میرزا عضدالسلطان^۳ (متولد ۱۳۰۰ق.) به جای وی (روزنامه ایران سلطانی، ۱۵

۱. متن این سخنرانی ابتدا در «روزنامه اطلاع، ۲۳ رجب ۱۳۱۸ق، ص ۳» و سپس «روزنامه ثریا، اول شعبان ۱۳۱۸ق، ص ۱۶» منتشر شده است.
۲. «مسلم است با معاونت مؤثره مجدانه جناب میرزانظام خان مدیر، پس از اندک زمانی ترقیات کامله از جهت شاگردان حاصل و معاینه خواهد شد» (روزنامه اطلاع، ۲۳ رجب ۱۳۱۸ق، ص ۳).
۳. تصویر و شرح احوال مختصری از وی در روزنامه «ادب» (۱۸ جمادی الاول ۱۳۲۳ق.) مندرج است.

جمادی‌الثانی ۱۳۲۱ق، ص ۴)، میرزا نظام‌خان نیز استعفای خود را از مدرسه شرافت امضاء نمود و به تهران مراجعت کرد.

با استناد به روزنامه «ایران سلطانی» در غیاب میرزا نظام‌خان اداره مدرسه شرافت رشت به میرزا فتح‌الله‌خان سالار افخم و مدیریت آن به میرزا حسن‌خان (پسر میرزا حسین‌خان مصورهمایون نواده مرحوم میرزا محمدعلی مستوفی سرکارات علی‌آبادی) واگذار شد (روزنامه ایران سلطانی، ۲۴ ذی‌قعدة ۱۳۲۱ق، ص ۵).

برخلاف گزارش اغراق‌آمیز روزنامه مزبور که خدمات این دو را به‌نحوی تمجید کرده، عملکرد این رؤسا به‌حدی در آن زمان ضعیف بوده که مسئولان به‌شدت در اداره مدرسه شرافت رشت عاجز ماندند. از این رو دیری نگذشت که چند ماه بعد با حکم وزارت علوم و معارف میرزا نظام‌خان نه‌تنها مجدداً به مدیریت این مدرسه منصوب شد، بلکه با سمت مدیریت کل مدارس گیلان^۱ به خدمت گماشته شد.

شرح این ماجرا در روزنامه فارسی‌زبان «ثریا» که در مصر منتشر می‌شد، بدین قرار درج شده است:

دشمن آتش‌پرست باد پیما را بگو
خاک بر سر کن که آب رفته باز آمد بجو
پس از احضار حضرت مستطاب اجل اکرم آقای نصرالسلطنه دامت شوکته‌العالی به طهران که مؤسس مدرسه شرافت هستند جناب جلالتمآب نظام‌الممالک هم که از بدو افتتاح این مدرسه رنج‌ها برده و زحمته‌ها کشیده تا به این پایه و مایه رسانیده بودند به جهاتی استعفا داده به طهران رفته بودند. دانشمندان و وطن‌پرستان با کمال اندوه متفق‌الرأی بودند که تا مدیری معین نشود، ترقی مدرسه ممکن نخواهد بود. دشمنان ملک و ملت شادی‌ها می‌کردند که دیگر مدرسه بسته و دیگر کسی اقدام به افتتاح مدرسه در رشت نخواهد کرد؛ و اصراری در باقی‌ماندن مدرسه به حالت فلاکت داشتند. ولی این بنده نظر به معارف‌پروری بندگان حضرت مستطاب اشرف اقدس اعظم والا عضدالسلطان روحی‌فداه یقین داشتم که مجدداً جناب نظام‌الممالک که از هر جهت برای این کار شایسته‌تر از همه می‌باشند به مدیری مدرسه شرافت معین خواهند شد. تا اینکه این ایام بر حسب دستخط آفتاب نفس ملوکانه و رقم مرحمت‌شمیم والا و حکم وزارت جلیله علوم و معارف به مدیری کل مدرسه شرافت و کلیه مدارس گیلان کماکان منصوب و برقرار شدند.

به مجرد ورود به رشت و مدرسه ... روحی بود در بدن مدرسه دمیده شد، غالب مفاسد و معایب رفع شد، به‌طوری که مقتضی بود مشغول ترتیب امور مدرسه شریفه هستند. امیدواریم از این به بعد شرح ترقیات مدرسه و تشویقات حضرت اقدس اعظم والا و همت اعیان قدردان شهر و اقدامات وافی جناب نظام‌الممالک را مکرر به روزنامه شریفه راپورت عرض نماییم (روزنامه ثریا، ۱۴ جمادی‌الاول ۱۳۲۲ق، ص ۱۵).

۱. مدرسه «وطن»، «ملیه»، «عضدیه»، «همایون مظفری» از دیگر مدارس سرشناس و مهم آن روزگار گیلان بوده است.

در حدود یک‌سال بعد از مراجعت میرزا نظام‌خان به رشت، ناگهان مظفرالدین‌شاه به قصد سفر سوم فرنگ برآمد. شاه ایران و ملازمانش به قصد عزیمت به فرنگ در طول مسیر در شهر رشت توقف کرده و از مدرسه شرافت رشت در تاریخ ۱۷ ربیع‌الاول ۱۳۲۳ ق. بازدید به‌عمل آوردند.

در کیفیت مدیریت و خدمات میرزا نظام‌خان در مدرسه مظفریه رشت در سفرنامه سوم مظفرالدین‌شاه چنین نقل شده است:

دوشنبه هفدهم ربیع‌الاول ۱۳۲۳ ق. - حرکت از رشت به انزلی

در حیاط جلوی دیوانخانه شاگردهای مدرسه مظفری رشت که عدد آنها محض کسب شرافت و اتفاق مطابق با عدد حروف اسم مقدس شاه اولیاء علیه آلاف التحیه والسلام یعنی صدوده است، صف کشیده، حاجی سعدالممالک، لواءالملک و نظام‌الممالک رئیس مدرسه (پسر مزین‌الدوله) ... حاضر بودند ... شاگردهای مدرسه خیلی خوب تربیت شده‌اند. یک‌نفر از آنها خطاباً مفصلی به فارسی و دیگری نطقی به زبان فرانسه، هر دو فصیحاً عرض نموده، به آنها اظهار مرحمت فرمودیم (مظفرالدین‌شاه، ۱۳۹۰، ص ۶۰-۶۱).

۱. میرعلی‌خان ظهیرهمایون (متولد

۱۲۹۴ ق. در شیراز) از جمله اعضای

وزارت امور خارجه بود که در سال

۱۳۱۸ ق. به لقب «ظهیرهمایون» ملقب

شد. وی دارای سمت‌هایی نظیر: «نیابت

اول کارگزاری آذربایجان» (۱۳۱۹ ق.)،

«کارگزاری ارومیه» (۱۳۲۱ ق.)، «نیابت

اول کارگزاری آذربایجان» (۱۳۲۲ ق.)،

«رییس قونسولگری ایروان» (۱۳۲۶ ق.)،

«قونسولگری باطوم» (۱۳۳۰ ق.)،

«قونسولگری عشق‌آباد» (۱۳۳۲ ق.) و ...

بوده است.

۲. مصاحبه با دکتر «مهرداد مزین»

(پژوهشگر تاریخ معاصر و دانشیار

دانشگاه الزاهد امارات) که در ضمن

برادرزاده میرزا نظام نیز هستند.

۳. آقای «اقبال قاسمی‌پویا» در کتاب

خود این موضوع را به نحوی دیگر تحلیل

کرده که محققاً اشتباه است. اشاره ایشان

چنین است: «پس از عزل نصرالسلطنه

محمدولی‌خان تنکابنی از حکومت گیلان،

پرداخت اعانات به مدرسه کاهش یافت

و به تدریج قطع شد. با قطع اعانات

مدرسه شرافت مظفری تعطیل و بعد از

مدتی منحل گردید» (قاسمی‌پویا، ۱۳۷۷،

ص ۲۸۵).

نظام‌الممالک همچنین در سال ۱۳۲۴ ق. به دریافت نشان «جنابی» مفتخر شد. چنانچه در سالنامه همان سال راجع به وی چنین نوشته شده است: «جناب نظام‌الممالک مدیر مدرسه شرافت در رشت» (سالنامه ۱۳۲۴ ق.، ص ۵۷).

میرزا نظام‌خان نظام‌الممالک در حوالی همین سال‌ها با خانم توران ظهیر خواهر میرعلی‌خان ظهیرهمایون کاشی^۱ ازدواج کرد و از وی صاحب یک پسر به نام علی‌اصغرخان مزینی (۱۲۸۶-۱۳۵۹ ش.) و دو دختر به نام‌های «نزهت‌زمان خانم» و «ناظمه خانم» شد.^۲

بنا به بی‌حمایتی مسئولان و همچنین عزل عضدالسلطان از حکومت گیلان و انتصابش به حکومت ملایر و نهاوند و تویسرکان در حوالی صفر ۱۳۲۶ ق. (روزنامه ایران سلطانی، ۲۰ ربیع‌الاول ۱۳۲۶ ق.، ص ۲) نظام‌الممالک نیز از سمت مدیریت مدرسه رشت و مدارس گیلان استعفاء داده و به پایتخت مراجعت کرد.^۳ طبیعتاً با استعفای میرزا نظام‌خان از مدارس رشت، مدرسه شرافت نیز که چند سال با تلاش بی‌وقفه وی تداوم داشت منحل شد.

میرزا نظام‌خان با تعطیلی مدرسه شرافت رشت به تهران مراجعت کرد و در ربیع‌الثانی ۱۳۲۶ ق. با دریافت مبلغ شصت تومان برات و مواجب سال گذشته از اداره مالیه و کارگذاری خارجه گیلان (استادوخ، کارتن ۲۶، پرونده ۳۰، ۲۱ ربیع‌الثانی ۱۳۲۶ ق.، سند ۸ و کارتن ۳۹، پرونده ۱، اول محرم ۱۳۲۷ ق.، سند ۱۴۲)، به ریاست تفتیش تذکره بنادر خلیج فارس و بندر خرمشهر (محمره سابق) منصوب شد.

رونوشت حکم وی خوشبختانه موجود بوده و بدین قرار است:

وزارت داخله

اداره عربستان

مورخه ربیع الثانی ۱۳۲۶ [ق.۰]

فدایت شوم

در نمرة ۶۷۹۸ ترقم یافته بود که عمده الامراء العظام میرزا نظام خان نظام الممالک به ریاست تفتیش تذکره بنادر خلیج فارس مأمور و روانه می شود و تفتیش تذکره بندر محمره هم یکی از تکالیف مأموریتی مشارالیه است. به طوری که مقرر بود جناب سردار ارفع نوشته لفاً تقدیم نمود. الامر م [طاع] م [طاع] م [طاع] (استادوخ، کارتن ۶۲، پرونده ۹، مورخ ۱۳۲۶ ق.، سند ۱۱).

میرزا نظام خان پس از مدتی فعالیت در ریاست تذکره بنادر خلیج فارس به تهران فراخوانده شد^۱ و در هیئت ممیزی وزارت مالیه مشغول به خدمت شد (سند حقوق درباره نظام الممالک، محفوظ در کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، به شماره بازیابی ۲/۳/۴/۲/۸۴ مورخ ۱۳۲۹ ق.۰).

از آنجا که میرزا نظام خان در علم ریاضی متبحر و از مهندسان دولتی نیز به شمار می رفت، لذا آخرین مشاغل دولتی وی بی ارتباط با فعالیت های مهندسی نبود. او در یکی از همین مأموریت های دولتی که در سال ۱۳۲۸ ق. جهت امورات مهندسی به حوالی شهریار (واقع در غرب استان تهران) اعزام شده بود، ناگهان از اتفاقات بد روزگار از سوی کدخدا و عده ای از مردم آن دیار مورد حمله و ضرب و شتم شدید قرار گرفت. از این رو نه تنها دچار بیماری صرع شد، بلکه به مدت دو سال نیز گرفتار ناخوشی، اختلال حواس و زمین گیری شدید گردید.

در سند و گزارشی دردناک و تلخ به تاریخ ۱۳۲۹ ق. راپورت چگونگی صدمه به میرزا نظام خان به وضوح درج شده که بدین قرار است:
راپورت صدمه ای که به نظام الممالک وارد آمده.

نظام الممالک پارسال به مهندسی طرف شهریار مأمور شد و در آنجا یک روز از همکارهایش دور افتاده. وقتی که خواسته بود به منزل مراجعت کند، راه را گم کرده، به واسطه اینکه شش جاده توجه راه شهر را گرفته که بیاید به شهر، غروب رسیده بود. به یک قهوه خانه ای در آنجا پیاده شده، یونجه از برای اسب خود خواسته بود. اهل قهوه خانه به طور رودرستی جواب گفته. نظام الممالک می گوید: من مأمور دیوانم. چرا بی احترامی باید بکنید؟ در آنجا گفت و گویشان شده. کدخدا با هفت نفر سر او ریخته، به قدری بر او می زنند با چوب و لگد و مشت و این بیچاره یک تن چه بکند

۱. سند دیگری از دوره فعالیت وی در تذکره بنادر جنوب و مطالبه حقوق وی تحت شماره (۲۴۰/۲۶۸۰) در اسناد کتابخانه ملی ایران موجود است که از درج آن در اینجا اجتناب می کنیم.

با آنها! تا اینکه از نفس و زبان می‌افتد. آن وقت دست‌های او را پشت بسته، می‌اندازند او را در یک آسیاب خرابه‌ای.

صبح کت‌های او را باز کرده رها می‌کنند. همکارهای او با نوکرش روز دیگر می‌روند به جستجوی او. نظام‌الممالک را توی یک جویی لخت و عربان پیدا کرده، تمام لباس‌های او پاره‌پاره، پیراهن او خونی، تمام بدنش مثل مرکب، دور گوشش سیاه، از توی گوشش خون ریخته بود به جلو، سینه او از سر تا پای او تمام سیاه بود. به یک‌طوری سوار، امنیه با نوکرش او را آوردند به شهر. وقتی که وارد شدند مثل یک مرده‌ای متحرک تا سه روز زبانش بند بود و وقتی که زبان او باز شد، دیدیم جنون دارد. دکترها که از فرنگی و ایرانی آمدند همه دیدند، دکتر نظمیه هم دید. دکترهای یهودی همه دیدند و تصدیق هم داده‌اند. تصدیق شما هم خدمت مزین‌الدوله است. حالیه هم حاضرند که تصدیق بدهند. زیاده جسارت است (سند حقوق درباره نظام‌الممالک، محفوظ در کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، به شماره بازیابی ۲/۳/۴/۲/۸۴ مورخ ۱۳۳۹ ق.).

یک‌سال بعد از این سانحه که حقوق دواری گذران میرزا نظام‌خان با داشتن عیال و فرزند مختل مانده بود، سرانجام وزارت مالیه و کمیسیون بودجه طبق جلساتی که از مورخ شوال تا ذی‌قعدة ۱۳۲۹ ق. تشکیل دادند، با ۵۶ رأی موافق مبلغ بیست تومان در ماه را جهت معاش و عایدی میرزا نظام‌خان به تصویب رساندند.

«مطبوعه دولتی به تاریخ ۱۳ شهر ذی‌قعدة سنه ۱۳۲۹ [ق.]»

مجلس شورای ملی اداره

نمره کتاب ثبت: ۱۵۸۰۵ / ۶۴۴۴

لایحه قانونی راجع به برقراری ماهی بیست تومان درباره نظام‌الممالک ماده واحده - ماهی بیست تومان از حال تحریر لغایت مدت زمانی که نظام‌الممالک ناخوش و اختلال حواس دارد برای معالجه و معاش عایدی او وزارت مالیه به‌طور شهریه بپردازد. ماده واحده فوق راجع به برقراری ماهی بیست تومان از حال تحریر لغایت مدت زمانی که نظام‌الممالک ناخوش و اختلال حواس دارد در جمعه ۱۲ شهر ذی‌قعدة مطابق ۱۱ برج عقرب به اکثریت پنجاه و شش رأی تصویب شد (سند حقوق درباره نظام‌الممالک، محفوظ در کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، به شماره بازیابی ۲/۳/۴/۲/۸۴ مورخ ۱۳۳۹ ق.).

۱. تاریخ ۲۰ شوال [۱۳۲۹ ق.]، نمره ۳۹ از کمیسیون بودجه.

لایحه وزارت مالیه در خصوص نظام‌الممالک قرائت گردید. وزارت مالیه شرحی اظهار داشته‌اند که مشارالیه سابقاً جزو هیئت ممیزی مشغول خدمت بوده و از شاگردان فارغ‌التحصیل مدرسه دارالفنون است و در این اواخر با کثرت عایدات چندی است ناخوش و به‌واسطه اختلالی که در حواس او پیدا شده از کار خارج و نرسیدن حقوق دواری گذران او با جمعی اهل و عیال مختل مانده است و چون در هنگام مأموریت مریض شده وزارت مالیه ماهی بیست تومان مطابق ماده واحده درباره او تصویب نموده است پس از مذاکرات لازمه کمیسیون بودجه مطابق پیشنهاد وزارت مالیه به اکثریت تصویب می‌نماید.

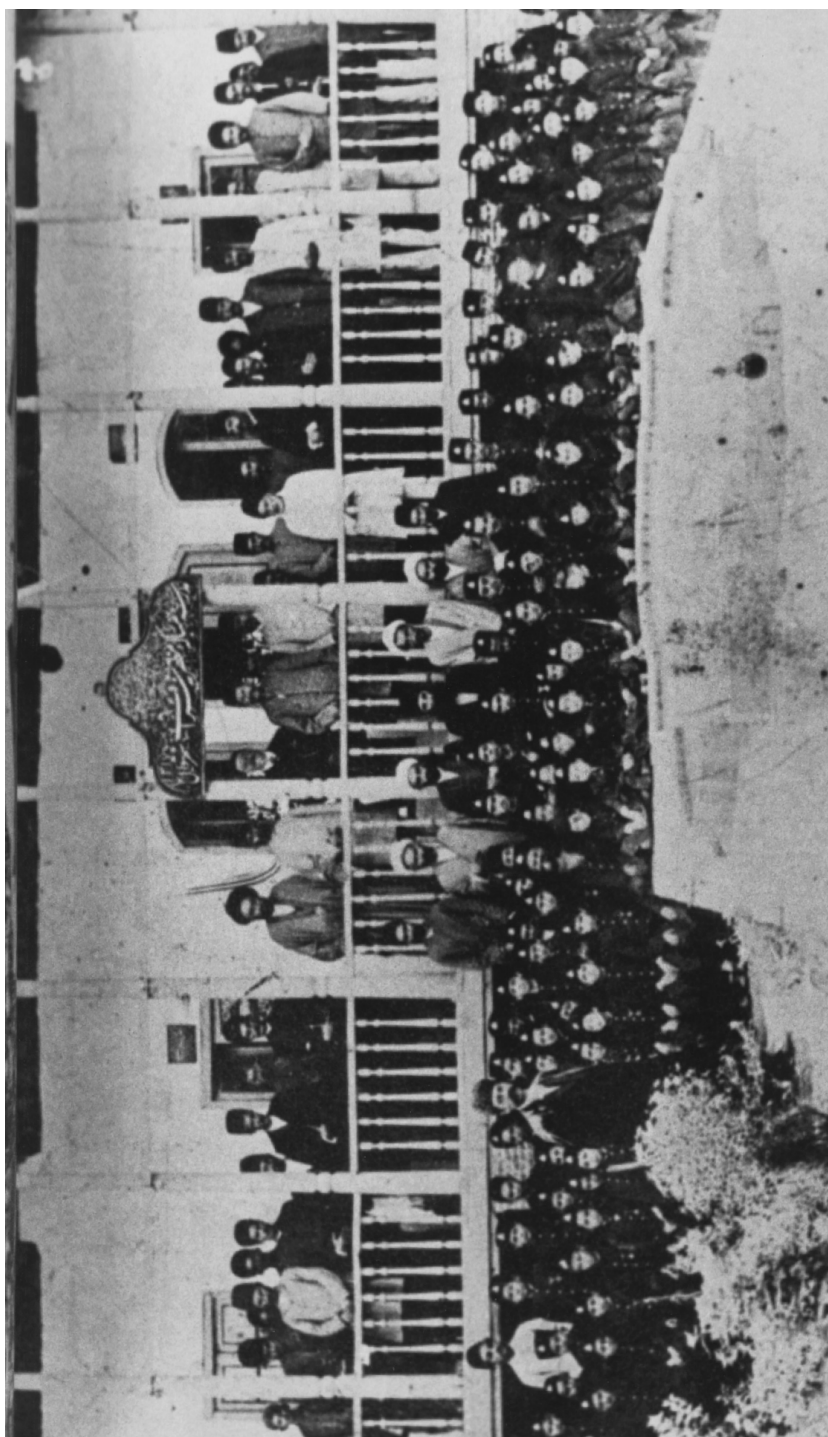
ماده واحده - ماهی بیست تومان از حال تحریر لغایت مدت زمانی که نظام‌الممالک ناخوش و اختلال حواس دارد برای معالجه و معاش عایدات از وزارت مالیه به‌طور شهریه بپردازد.

مخبر کمیسیون. امان‌الله اردلان نماینده خرمشهر و مخبر کمیسیون بودجه [۱۳۲۹ ق.]

میرزا نظام‌خان که بعد از این سانحه دلخراش در گوشه عزلت با ناخوشی شدید و جنون دست‌وپنجه نرم می‌کرد و هرزگاهی تنها به نواختن سه‌تار اوقات خود را سپری می‌کرد، سرانجام در اوایل سال ۱۳۳۰ ق. (اواخر سال ۱۲۹۰ ش.) در سن ۴۰ سالگی در تهران درگذشت و در مقبره خانوادگی مزینی واقع در ابن‌بابویه که امروزه از سوی تولیت امامزاده و شهرداری شهر ری با خاک یکسان شده است مدفون شد. **یادش گرامی باد.**

منابع:

- اسناد وزارت امور خارجه (استادوخ)، کارت ۱۲، پرونده ۴، مورخ ۲ ربیع‌الثانی ۱۳۱۷ ق، سند ۱۹؛ کارت ۲۶، پرونده ۳۰، مورخ ۲۱ ربیع‌الثانی ۱۳۲۶ ق، سند ۸؛ کارت ۶۲، پرونده ۹، مورخ ۱۳۲۶ ق، سند ۱۱؛ کارت ۳۹، پرونده ۱، مورخ اول محرم ۱۳۲۷ ق، سند ۱۴۲.
- اعتمادالسلطنه، میرزا محمد حسن خان (۱۳۶۷). *تاریخ منتظم ناصری*. جلد ۳، به کوشش محمد اسماعیل رضوانی، تهران: دنیای کتاب.
- بعضی از مدارس قدیم ایران. *مجله آموزش و پرورش، تعلیم و تربیت*، ص ۲۶، ش ۱۰، مهر ۱۳۳۲
- چرچیل، جورج (۱۳۶۹). *فرهنگ رجال قاجار*. ترجمه غلامحسین میرزا صالح، تهران: زرین.
- روزنامه ادب، سال ۳، شماره ۴۳-۴۲، مورخ چهارشنبه ۲۴ ذیحجه ۱۳۲۲ ق؛ سال ۴، شماره ۱۵۴، مورخ ۱۸ جمادی‌الاول ۱۳۲۳ ق.
- روزنامه اطلاع، نمرة ۵۲۴، مورخ سه‌شنبه ۱۷ ربیع‌الثانی ۱۳۱۸ ق؛ نمرة ۵۳۱، مورخ شنبه ۹ رجب ۱۳۱۸ ق؛ نمرة ۵۳۳، مورخ شنبه ۲۳ رجب ۱۳۱۸ ق؛ نمرة ۵۳۴، مورخ شنبه غرة شعبان ۱۳۱۸ ق.
- روزنامه ایران، نمرة ۶۴۶، مورخ سه‌شنبه ۲۶ ربیع‌الثانی ۱۳۰۵ ق؛ نمرة ۹۸۳، مورخ چهارشنبه ۲۰ رجب ۱۳۱۸ ق؛ نمرة ۱۰۱۷، مورخ دوشنبه ۲۲ ذیقعد ۱۳۲۰ ق.
- روزنامه ایران سلطانی، سال ۵۶، شماره ۱۲، مورخ سه‌شنبه ۱۵ جمادی‌الثانی ۱۳۲۱ ق؛ سال ۵۶، شماره ۲۴، مورخ پنجشنبه ۲۴ ذیقعد ۱۳۲۱ ق؛ شماره ۱۴، مورخ چهارشنبه ۲۰ ربیع‌الاول ۱۳۲۶ ق.
- روزنامه تربیت، سال ۳، نمرة ۱۷۶، مورخ پنجشنبه ۲۱ شوال ۱۳۱۷ ق؛ سال ۳، نمرة ۱۹۶، مورخ پنجشنبه ۵ ربیع‌الثانی ۱۳۱۸ ق.
- روزنامه ثریا، چاپ مصر، سال ۲، شماره ۴۳، مورخ شنبه ۱۷ رجب ۱۳۱۸ ق؛ سال ۲، شماره ۴۴، مورخ شنبه اول شعبان ۱۳۱۸ ق؛ سال ۶، شماره ۵، مورخ پنجشنبه ۱۴ جمادی‌الاول ۱۳۲۲ ق.
- روزنامه معارف، سال ۲، شماره ۵۷، مورخ دوشنبه ۲۰ جمادی‌الثانی ۱۳۱۸ ق.
- سالنامه ۵۱۳۱۱ ق، ضمیمه کتاب التدوین فی احوال جبال شروین، طهران، چاپ سنگی.
- سالنامه ۵۱۳۱۴ ق، ضمیمه کتاب تاریخ سلاطین ساسانی، جلد ۱، طهران، چاپ سنگی.
- سالنامه ۵۱۳۱۷ ق، ضمیمه نامه دانشوران ناصری جلد ۳، طهران، چاپ سنگی.
- سالنامه ۵۱۳۲۴ ق، ضمیمه نامه دانشوران ناصری، جلد ۷، طهران، چاپ سنگی.
- ستوده، منوچهر ستوده و رضوانی، مجتبی (۱۳۸۸). *اسناد خاندان خلعتبری*. قم: مجمع ذخائر اسلامی.
- سند حقوق درباره نظام الممالک، محفوظ در کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، شماره بازبایی ۲/۳/۴/۲/۸۴ مورخ ۱۳۲۹ ق.
- سند مطالبه حقوقی نظام الممالک مأمور تذکره بنادر جنوب، ساکما: ۳۶۰/۲۶۸۰، ۲ صفحه، بی‌تا.
- قاسمی پویا، اقبال (۱۳۷۷). *مدارس جدید در دوره قاجاریه- بانیان و پیشروان*. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

- مظفرالدین شاه (۱۳۹۰). سفرنامه سوم مظفرالدین شاه به فرنگ. به کوشش دکتر محمدنادر نصیری مقدم، تهران، کتابخانه مجلس.
- میرفخرایی، ابراهیم (۱۳۵۲). گیلان در جنبش مشروطیت. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- میرفخرایی، ابراهیم (۱۳۵۵). گیلان در گذرگاه زمان. جلد ۲، تهران: جاویدان.

